

FRAZEOLOGIK MA'NO VA MA'NOVIY MUNOSABATLAR*Hamroqulova Shahzoda**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Husanova Lobarxon**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Ubaydullayeva Shohista**Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish
instituti talabasi*

Anotatsiya: Frazeologik birliklar huddi leksemalardek atash va nomlash ma'nosiga ega Frazemalarda ko'proq ko'chma ma'noda atash kuchliroq holos. Lisoniy birlik sifatida frazemalarga ham ,xuddi leksemalarda bo'lganidek, nomlash vazifasi va ma'lum bir ma'noni bildirish vazifasi xos. Faqat frazeologik birliklarning ayrim turlarida nomlash vazifasi yo'q.

Kalit so'zlar: frazema, lison, monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya

Frazemada ikki va undan ortiq leksema o'z leksik ma'no mustaqilligini yo'qotgan holda bir umumiy ma'no markaziga bo'ysunadi, frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan ma'noni gavdalanitirish uchun xizmat qiladi. Frazemadan anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi leksemalardan anglashiladigan ma'nolarning oddiy (arifmetik) yig'indisi bo'lmay, umumlashma, ustama ma'no, ayni vaqtda ko'chma ma'no sifatida gavdalanadi. Masalan, jon(i)ni jabborga ber frazemasini 'bor kuchini safarbar qilgani holda faoliyat ko'rsat' ma'nosini anglatadi; bu ma'no – jon, jabbor, ber leksemalari anglatadigan ma'nolarning oddiy yig'indisi emas, balki ma'lum obrazga asoslanadigan umumlashma ko'chma ma'no.

Leksemada bo'lganidek, frazemaning mazmun jihatida ham ikki hodisa ajratiladi:

- 1) lug'aviy ma'no, aniqrog'i - frazeologik ma'no,
- 2) baho semasi.

Frazeologik ma'no. Frazemaning voqelikka nisbat beriladigan lug'aviy mazmuni (nimanidir anglatishi, ifodalashi) frazeologik ma'no deyiladi. Masalan, tuyaning kallasiday frazemasini 'hajmi odatdagidan ancha katta, yirik' ma'nosini, yurak-bag'r(i) qon bo'lib ketdi frazemasini 'diltang bo'l, ziq bo'l' ma'nosini anglatadi: Qovunga qarang. Har biri qovunning kallasidek. Juda saralangan (Oy-bek). Yurak bag'rim qon bo'lib ketdi. Ertalabdan beri yolg'iz o'tiribman(Oybek).

Frazeologik ma'no tarkibini semik tahlil qilish bilan ham ideografik semalar ajratiladi. Masalan, ta'b(i) xira frazemasini sifatlarning ruhiy holat bildiruvchi leksik-semantik guruhiga mansub. Bu guruh sifatlarning lug'aviy ma'nosi tarkibida

kayfiyat, hishayajonning ijobiysalbiyligi, hishayajonning kuchlikuchsizligi kabi ideografik semalar ajratiladi. Ana shu semalar asosida yuqoridagi frazemaning ma'nosini kayfiyati biroz yomon holatda deb ta'riflash mumkin. Frazeologik butunlik va frazeologik chatishma. Frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan lug'aviy ma'no bilan uning tarkibidagi leksemalar anglatadigan lug'aviy ma'nolar orasidagi munosabat asosida frazemalarning ikki ma'no turi farq qilinadi:

- 1) frazeologik butunlik,
- 2) frazeologik chatishma.

Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanadigan, shu leksik ma'nolarning umumiy maxraji sifatida gavdalanadigan frazema frazeologik butunlik deyiladi: to'ydan ilgari nog'ora chal, yog' tushsa – yalagu(n]dek, katta og'iz kabi. Misollar: Mehmonning qizarganini payqagan keksa boy o'z xotiniyning kata og'iz va betamizligidan achchiqlanib yuzini teskari burdi (Oybek).

Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanmaydigan, bu leksemalarga xos leksik ma'nolarni hisobga o'lmaydigan frazemaga frazeologik chatishma deyiladi: bosh(i)ni olib (chiqib ket), o'pka(si)ni qo'ltiqla kabi. M i s o l: Bordiyu Siz ham tisarilsangiz, Sizdan ham qo'limni yuvib, qo'ltig'imga uramanu, boshimni olib (Hamza). Ovchi uzoqdan o'pkasini qo'ltiqlab chopib keldi (Ertakdan).

Frazeologik chatishmaga xos ma'no tarkibidagi leksemalarning ma'nosiga hatto zid bo'ladi. Masalan, oyog'(i)ni qo'l(i)ga ol frazemasidan anglashiladigan ma'no (masofani o'ta tez sur'at bilan bos) tarkibidagi leksemalardan bevosita anglashiladigan ma'nolarga zid: oyoqni qo'lga olgandan keyin, jadallik u yoqda tursin, umuman hech qanday harakat bo'lishi mumkin emas. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma uchun umumiy belgi - ularda semantik va grammatik sintezga intilishning mavjudligi. Bunda quyidagilar nazarda tutiladi:

- 1) Tarkibida ikki va undan ortiq leksema qatnashadi
- 2) Yaxlit bir ma'no gavdalanadi
- 3) Tarkibidagi leksemalar o'z leksik ma'no mustaqilligini yo'qotadi
- 4) Erkin bog'lanma bilan omonimiklik holatida bo'ladi
- 5) Frazemani faqat yaxlitligicha almashtirish mumkin
- 6) Nutqda yaxlitligicha bir sintaktik vazifada keladi
- 7) Boshqa tilga yaxlitligicha tarjima qilinadi.

Baho semasi. Frazema mazmun jihatining voqelikka munosabat bildirish belgisiga baho semasi deyiladi. Baho semasining leksemalardagi va frazemalardagi mavqei farqli. Baho semasi leksemalarning ko'pida betaraf bo'ladi, yaqqol ifodalanib turmaydi; ba'zan esa baho semasi leksemani turlicha ma'no munosabatiga kiritish, turlicha qo'llash bilan hosil qilinadi. Frazemalarning ko'pida esa baho semasi uning mazmun jihatida doimiy tarkibiy qism bo'lib qatnashadi, ba'zan frazemaning lug'aviy ma'nosini butunlay qamrab oladi. Frazemalar odatda voqelikni nomlab-gina

qolmay, uni baholaydi ham. Frazemalarning tilda yashashini oqlab turadigan asosiy sabablardan biri - shu. Masalan, quyidagi matnlarda ishlatilgan frazemalar ma'lum voqelikni nomlaydi (yeru ko'kka ishon-ma - o'ta darajada ardoqla'; bosh(i)ga ko'tar II - 'yuksak darajada izzathurmat qil'; mukka(si)dan ket -'o'zini tiya olmaslik darajasida berilib ket'); shu bilan bir vaqtda bu voqelikka munosabatni ham ifodalaydi (Avvalgi ikki frazemada ijobiy munosabat, keyingi frazemada esa salbiy munosabat ifodalanadi): Ibrohim. Xursandmisan, xafa qilayotgani yo'qmi? Gulsara. Yo'q! Yeru ko'kka ishonmaydi, boshiga ko'taradi (Yashin). Otang — xurofatga mukkasidan ketgan odam (Yashin).

Frazeologik monosemiya — frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishi. Chunonchi, ko'ngliga qo'l solmoq frazemasining semantik tarkibida «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: «Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi.» (R.F.). «Kechagi ishdan maq sadim u yerdagi xotinlarning ko'ngliga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zinga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.» (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida ko'ngliga qo'l solmoq frazemasining variatsiyasi — «yuragiga qo'l solib ko'rmoq» ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no — «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» nazarda tutilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Qo'shnazarova Maftuna Dissertatsiya ishi «Frazema va uning o'rganilish darajasi»
2. Ҳақимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап колипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. НДА. Тошкент: 1994. - 20 б.
3. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. -Тошкент: Университет, 1992. – Б. 12-32
4. Раҳматуллаев Ш. Ўша монография, 125-бет
5. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. - Тошкент: 1998. – 20 б.
6. Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). АКД. – Ташкент, 1999. – 26 с
7. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. - Тошкент: 2006. – 21 б